

“ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ” ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Тоғаев Тўлқин Маманазарович

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети доценти, филология фанлари номзоди
togay-tm@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада энг атоқли ўзбек маърифатпарвари, давлат ва жамоат арбоби Абдурауф Фитратнинг маърифатчилик фаолиятининг дастлабки чоғларида Тошкент шаҳрида асос солган «Чигатой гурунги» ташкилоти тўғриси баъзи қарашлар ўртага ташилади. Хусусан, ушбу жамиятнинг фаолият даври, аъзолари, тил-имло бўйича яратилган ўқув қўлланмаларига оид фикрлар баён қилинади. «Чигатой гурунги» ҳақида нашр этилган ишларда бу борадаги фикрларга муносабат билдирилади.

Калит сўзлар: “Чигатой гурунги”, маданият, маориф, она тили, ёзув, тил, имло, қурултой

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE ACTIVITY OF "CHIG'ATAY GURUNGI"

ABSTRACT

In this article, the most famous Uzbek enlightener, state and public figure, Abdurauf Fitrat, in the early days of his enlightenment activity, founded the organization "Chigatoy Gurungi" in Tashkent. In particular, the period of activity of this society, its members, and the educational manuals created on language and spelling are described. Opinions on this matter are expressed in the works published about "Chigatoy gurungi".

Keywords: "Chigatay Gurungi", culture, education, mother tongue, writing, language, spelling, convention

КИРИШ

Маълумки, Фитрат раҳбарлигида юзага чиққан, даврининг истеъдодли ёш кучларини жамлаган «Чигатой гурунги» ташкилоти ўз фаолияти билан маданиятимиз тарихимизда сезиларли из қолдирди. Жамият Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш, улардан халқни баҳраман этиш, янги миллий адабиёт ва тилни яратиш каби ғоят долзарб вазифаларни мақсад қилган ва бунга имкон бўлгунча бажара олган. Шўролар даврида

қораланган ва тақиққа учраган бу уюшма ҳақидаги ҳақиқат мустақиллик йилларида рўёбга чиқди.

АДАБИЁТ ВА МЕТОД

Шу чоққача «Чигатой гурунги» ҳақида бевосита ёки бирор мавзу доирасида ёзилган мақола ва маълумотларни бир жойга тўпласак, бу ташкилот тўғрисида бир қадар салмоқли ишлар қилинганлигини кўрамиз. Хусусан, истиқлол йилларида бу мавзуда чоп этилган мақолалар шўролар замонида «Чигатой гурунги» ҳақида айтиб келинган асоссиз ва бухтон гапларга ва шундан туғилган ёлғон тасаввурларга чек қўйди. Бу мақолаларда «Чигатой гурунги», уқтириб келинганидек, «пантуркистик» ёки «буржуа-миллатчи» ташкилот эмас, аксинча, миллатнинг хайри учун курашган, маданий-маърифий йўналишда, илмий-адабий, тил ва бадиий ижод соҳасида улкан юмушларни бажариб кетган ислохотчи жамият бўлганлиги ҳаққоний баҳосини олмоқда.

Шундай ишлар сирасига (табиийки, бизга маълум бўлганлари орасида) мухтарам адабиётшунос олимларимиздан Озод Шарафиддиновнинг «Абдурауф Фитрат» («Ёшлик», 1990 йил, 5-сон.) ҳамда «Адабиёт яшаса - миллат яшар...» («Адабиёт надур», -Т.: «Чўлпон», 1994 й.), Бегали Қосимовнинг «Фитрат» («Маслакдошлар», -Т.: «Шарк», 1994 й.), Наим Каримовнинг «Чигатой гурунги» («Ватан» газетаси, 1994 йил, 44-сон.) ва «Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил, 20 январь.), хорижлик фитратшунос олим, Токио университетининг профессори Хисао Кўматсунинг «Чигатой гурунги» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил, 20 сентябрь.), ниҳоят, атоқли тилшунос олим, раҳматли Олим Усмонов қаламига мансуб, гурунгчиларнинг тил ва имло соҳасидаги ишларидан баҳс этувчи «Фитрат ва «Чигатой гурунги» («Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1995 йил, 4-сон.) каби мақолаларни ва бу тўғридаги айрим ишларни киритиш лозим.

МУНОЗАРА

Биз ҳам «Чигатой гурунги» ҳақида кўлимизда тўпланган материалларга ва улар бўйича тадқиқотларимизга асосланиб, ушбу адабий-маърифий ташкилот ҳақида, хусусан, «Чигатой гурунги» ва унинг фаоляти тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни мақсад қилдик. Негаки, бу борада шу пайтгача айтилган гаплар, мутахассисларнинг фикрлари турличадир.

Айрим муаллифлар уюшма 1918 йилдан иш бошлаган деб кўрсатишса, баъзилари буни 1919 йилдан деб ҳисоблайдилар. «Чигатой гурунги»

аъзоларининг бу ҳақда берган маълумотлари ҳам худди шундай ягона эмас. Ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган Элбек (Маширик Юнусов) бу санани гоҳ 1918 йил, гоҳ 1919 йил деб қайд этса [1], «Чигатой гурунги» муассисларидан яна бири Шокиржон Раҳимий «...1919 йилда «Чигатой гурунги» очилгон чоғдан...» дея маълумот беради [2].

«Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 4 февраль сонидида босилган куйидаги маълумот бу масалага ойдинлик киритиши билан бирга жамиятнинг нима мақсадда тузилганлигини ҳам бизга англатади:

«Тошкентда «Ёш Бухороликлар»нинг муфазол (фаол) аъзоларидан - Фитрат афанди ила ўзбек (*таъкид бизики - Т.Т.*) ёшлари тарафидан «Чигатой гурунги» ном янги бир жамият тузилган. Миллий ишлар комиссариати тарафидан тасдиқ этилиб, ишга киришган. Бу жамиятнинг мақсади: Туркистондаги эски ва янги туркий асарларни жамъ қилиб, туркий тилини ихё қилув (*жонлантирув - Т.Т.*) ҳақида матерёл ҳозирламак, луқат ва адабиёт дунёсини бойитмоқдир. Бик вақтли ҳам ўринли таъсис этилган бу жамиятни самим қалбдан табрик қиламиз...» [3].

Кўринадики, уюшма худди мана шу чоғларда Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқ этилган. Агар Фитратнинг Тошкентда 1918 йилнинг 15-25 август кунлари бўлиб ўтган Мусулмон маориф курултойида ташкилотчилардан бири сифатида иштирок қилганини, «1918 йилнинг ўрталарида саккиз ойлик курсларда Чигатой тили ва Чигатой адабиётини тарғиб этган»ини (Қаранг: Н.Каримов, «Чигатой гурунги», «Ватан», 1994 йил, 44-сон) назарда тутсак, «Чигатой гурунги» Фитрат ва унга маслакдош ёшлар ўртасида расман тасдиқ этилишидан аввалроқ ташкил топган, дейиш мумкин. Бинобарин, «Чигатой гурунги» 1918 йилнинг сўнгги чорагида юзага келган ва 1919 йилнинг бошидан расмий суратда ишга киришган. Жамият «Шу жойдаги Иштирокиюн фирқаси - ТКП мусулмон бюросининг Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш ҳақидаги топширигини бажарган» [4].

1921 йилнинг январ ойида Тошкентда бўлиб ўтган Тил-имло курултойида Чўлпон «Чигатой гурунги» ҳамда «ўзбек РусТА» вакили сифатида иштирок этади. Ушбу анжуман ўлкадаги имло жанжаллари боис Маориф комиссарлиги таклифи ва «Чигатой гурунги»нинг ташаббуси билан чақирилган эди. «Чигатой гурунги» айрим адабиётшунослар кўрсатиб келаётганларидек, 1922 йилда эмас, балки мана шу курултойдан сўнг тугатилган. Элбекнинг маълум қилишича, курултой сўнгида Маориф комиссари Шоҳид Аҳмадиевнинг таклифи билан

Маориф комиссарлиги хузурида уч кишидан иборат (Чўлпон, Элбек, Вадуд Маҳмуд) Ўзбек билим ҳайъати тузилади. 1921 йил 10 январдан ишга киришган бу билим ҳайъати «ўзбекнинг бутун илмий ишларини қарагучи ва қурултой ишларини амалга оширгучи бўлиб қоладир» [1]. «Чиғатой гурунги»нинг кўпгина юмушлари энди ўлка шўро ташкилотлари (Миллий ишлар ва Маориф комиссарликлари)нинг кўмагида иш кўра бошлаган Ўзбек билим ҳайъатига юклатилган эди [5]. Ҳар ҳолда, бундан кейин Тил ва имло масаласига бағишланган қурултой ёки анжуманларда (масалан, 1922 йилда Тошкентда ва 1923 йилда Бухорода), умуман, ҳеч бир жойда «Чиғатой гурунги» номи ҳаракатдаги жамият сифатида зикр қилинмайди. Фитратнинг ўзи «Чиғатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди» деб маълумот беради [6].

Шу ўринда «Туркистон» газетасининг 1923 йил 3 апрель сонидида босилган Аҳмаджон исмли кишининг «Куч-қувват бекорга сарф этилмасин» номли кичкина мақоласи диққатга сазовордир. «Чиғатой гурунги»дан сўнг ўзбек маорифини кўтариш, илмий хизматни йўлга қўйиш талаби билан майдонга чиққан «Нашри маориф» жамиятининг ишларидан қониқмаган муаллиф 1923 йилда «Чиғатой гурунги»ни яна тиклаш ва бутун илмий кучни шу уюшма атрофида тўплаш керак, деб ҳисоблайди. Тўғрироғи, «ёшлар орасида фикр айирмалиги борлиги» сабабли, «буни йўқотиш ва самимият барпо қилиш учун «Нашри маориф» ва «Чиғатой гурунги»ни қўшиш керак» деган таклифни ўртага ташлайди.

«Чиғатой гурунги» расман тақиқланганига қарамай, жамиятнинг мақсад ва вазифалари кейинчалик ҳам унинг аъзолари фаолиятида давом этганига шубҳа йўқдир. Фитратнинг қайд этишича, кейинчалик «Чиғатой гурунги» аъзоларидан ўзбек ёзувини лотин алифбосига кўчиришда фаол қатнашган «лотинчилар» етишиб чикди. Чўлпон ўз вақтида жамиятнинг фаол аъзолари сифатида Фитрат, Қаям Рамазон, Шорасул Зуннун, Элбек, Шокиржон Раҳимий, Мирмулла Шермуҳаммедов, Ғози Юнусов, Чўлпон, Боту, Санжар Сиддиқов, Маннон Рамзий, Уйғур кабиларни кўрсатган эди. Ўзбек адабиёти, илм-фани, маърифат ва маданиятининг илғор вакиллари бўлган бу зиёлиларнинг аксарияти шўролар тузуми қатоғонининг қурбони бўлишган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Фитратга бағишланган кўпгина тадқиқот ишларида унинг ўзи бош бўлган «Чиғатой гурунги» аъзолари Қаям Рамазон ва Шокиржон Раҳимий билан бирга «Она тили» номли дарслик ёзгани тўғрисидаги фактга дуч келамиз. Бу хато фикр кўп йиллардан буён матбуот саҳифаларида тез-тез учрашидан ташқари илмий адабиётларда, олий ўқув

юртлари учун ўзбек адабиёти бўйича яратилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам факт сифатида ўрин олиб келмоқда [7].

Дарслик китобининг яратилган даври 1918 йил санаси билан кўрсатилади. Аслида, бундай китоб умуман бўлмаган. “Она тили” дарслиги мавжудлиги тўғрисидаги ҳақиқатга зид гап шу пайтгача китобдан китобга, дарсликдан дарсликка кўчиб юрибди. Ҳатто, энг ишончли манба сифатида қабул қилинадиган Ўзбекистон миллий энциклопедиясида ҳам шу хато мавжуд. Ундаги Фитратга бағишланган мақолада ўқиймиз: “У 1918 йилда Қ. Рамазон ва Ш. Раҳимий билан ҳамкорликда «Она тили» дарслигини яратди» [8]. Бу анъана хануз давом этмоқда. Кейинги йилларда ҳам Фитратга бағишланган айрим илмий-оммавий асарларда, қайта нашр қилинган дарслик ва қўлланмаларда, кўпчилик учун ахборот манбаига айланган интернет материалларида мана шу нотўғри факт ҳамон ҳақиқат сифатида тақдим қилинмоқда. Хусусан, “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 24 йиллиги муносабати билан” рукни остида берилган интернет материалида шундай жумлаларни ўқиймиз:

“1918 йили Туркистон Компартиясининг топшириғига кўра, Фитрат (Шокиржон Раҳимий ва Қаям Рамазон билан ҳамкорликда) дастлабки она тили дарслигини яратади (бу ҳақда «Иштирокиюн» рўзномасининг 1918 йил 1 май сониди «Биринчи она тили курси» деган мақола ҳам чиққан). Кейинроқ олим бу соҳадаги ишларини мукаммаллаштириб «Ўзбек тилининг сарфи» (грамматикаси)ни эълон қилади»[9].

Энди, ушбу хато фикр қандай пайдо бўлганига эътиборни қаратсак. Гап шундаки, адабиётшунос Шерали Турдиев ва Боис Қориевнинг «Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси (1918-1941)» номли китобининг 1919 йил даврий матбуотига тегишли қисмида мана шундай маълумот берилган:

«Биринчи она тили курси. (Ш.Раҳимий, Қ.Рамазон ва Фитрат томонидан тузилган дарслик тўғрисида), «Иштирокиюн», 11 май» [10].

Худди шу хато маълумот баъзи адабиётшуносларимизни чалғитганига шубҳа йўқ. Улар мана шу манбага ишонишганда, аслида йўқ она тили дарслигини Фитрат ва унинг издошларига нисбат бериб келмоқдалар. «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 11 май сонини топиб текширганимизда, бу ерда гап дарслик китоби ҳақида эмас, балки *ўзбек тили ва адабиёти бўйича ўқитувчилар тайёрлаш икки ойлик курси* тўғрисидаги эканлиги маълум

бўлди. “Чигатой гурунг”нинг фаол аъзоларидан яна бири Элбек томонидан газетага берилган ушбу эълон куйидаги сатрлардан иборат:

«Она тили курси

Ўқитувчиларимизга она тилининг ўргату билан она тили қоидалари ва адабий руҳдан тубли маълумот бергали «Чигатой гурунги» томонидан Хадрадаги «Намуна» мактаби биносидан икки ойлик курс очилур. Сабоқлар текин берилур. Очилиш куни 16 май, шанба кунидир. Сабоқ чоғи соат учдан беишгача бўлур. Ўқитувчилари: Шокиржон Раҳимий, Абдулқайом Рамазоний, Абдурауф Фитрат афандилар эрурлар. Бу курсга кирмакчи бўлгонларнинг ўқитувчи бўлишлари ё ўқитувчилик қилмоқчи бўлишлари керакдир.

Гурунг ёзғучиси: Машиқ Юнус (Элбек)».

Кўринадики, Фитрат, Қайом Рамазон ва Шокиржон Раҳимийларнинг «Она тили» дарслиги яратганликлари ҳақидаги фикр ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу бир янглиш маълумотнинг оқибати, холос. Биз ушбу давр тилшунослиги тадқиқотчиси сифатида бундай китоб борлигини кўрмадик. Фитрат илмий мероси бўйича диссертация ёклаган тилшунос олимларнинг ҳеч бири бундай дарслик ҳақида маълумот бермайди. Ўша давр муаллиф ёки тил мутахассисларидан ҳеч ким бу ҳақда ҳеч қаерда қайд этган эмас. 1919 йилда «Чигатой гурунги»нинг Имло тўдаси томонидан, хусусан, Фитрат, Қ.Рамазон ва Ш.Раҳимийлар иштирокида «Битим йўллари» номли ўқитувчиларга мўлжалланган янги алифбо ва имло битикчаси ўша пайтдаги Маориф нозирлиги рухсати билан нашр қилинган, холос [11]. 1920 йилда эса Элбекнинг “Ёзув йўллари” номли “бошланғич мактабларнинг 2,3,4-бўлим ўқуғучилари учун собоқлик” китобчаси чоп этилган [12]. Фитратнинг ўзбек тилшунослиги тарихида улкан хизматларидан бири, шубҳасиз, ўзбек тилининг грамматикасини яратишга биринчи бўлиб қўл урганлиги бўлди. «Ўзбекистон жумҳуриятининг Маориф комиссарлиги ҳузуридаги Билим ўзаги томонидан мактабларда ўқумок учун мувофиқ кўрилган» «Сарф» (морфология) дарслиги илк марта 1925 йилда босиб чиқарилган. Фитратнинг ўзи бу китобини камтарлик билан «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» деб номлади [13].

Аниқ айта оламизки, Фитратнинг “Сарф” китобигача унинг она тилига бағишланган бирон-бир дарслиги ёки баъзи мақолаларда учраётганидек, имлога оид “Чўзғилар” номли асари бўлмаган ва чоп этилган эмас.

ХУЛОСА

Юқорида баён этилган фикрларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкин:

Ислохотчилик йўлини тутган «Чигатой гурунги» жамияти 1918 йилнинг охирларида Фитрат ташаббуси билан юзага чиққан ва унинг раҳбарлигида иш олиб борган. Бу маданий-маърифий, адабий-бадий, илмий ташкилот 1919 йилнинг бошида Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқ қилинган. «Чигатой гурунги» маданий меросимизни тўплаш, ўрганиш ва улардан халқни барҳаманд этиш, ўзбек адабий тили, миллий ёзув ва адабиётимизни яратиш ва юксалтириш масалалари билан шуғулланган. 1921 йилнинг бошида шўро ҳукумати томонидан тақиқланган. Жамиятнинг мақсад ва вазифалари кейинчалик ҳам унинг аъзолари фаолиятида давом этган.

«Чигатой гурунги» аъзолари Фитрат, Қаюм Рамазон ва Шокиржон Раҳимий бирга «Она тили» номли дарслик ёзгани тўғрисидаги фикрлар ҳақиқатга зид.

REFERENCES

1. Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари. «Инқилоб» журнали, 1922, 10-сон; Шу муаллиф. Яқинлашмоқдалар. «Туркистон» газетаси, 1923 йил 22 сентябрь.
2. Раҳимий Ш. Тилимизни бир қоида остига олайлик. «Туркистон» газетаси, 1923 йил, 7 январь.
3. «Иштирокиюн» газетаси. 1919 йил 4 февраль.
4. Б.Қосимов. Маслакдошлар. -Т.: Шарқ, 1994, -Б. 96.
5. Қосимов С. Ўзбекистондаги маданий инқилоб тонгида. «Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1972 йил, 6-сон.
6. Фитрат. Ёпишмаган гажаклар. «Ёшлик», 1990 йил, 5-сон, 69-бет.
7. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1999. -Б.120.
8. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашрияти. -Б.169.
9. <http://www.tashabbus.uz/tilimiz/>; http://old.ziyonet.uz/uzc/people/abdurauf-fitrat_uzc/;
http://www.fikr.uz/posts/Sharq_mumtoz_poetikasi_Birinchi_kitob/15190.html
10. Турдиев Ш., Қorieв Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси (1918-1941). -Т.: Фан, 1967.

-
11. Чиғатой гурунги. Битим йўллари. Маориф комиссарлиги рухсати билан босилгон. 1919.
 12. Элбек. Ёзув йўллари. –Т.: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти. 1920, -30 б.
 13. Фитрат. Сарф (биринчи китоб, 5 инчи босма). –Тош.–Сам.: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1927. -62 б.